

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

BİRCƏ ƏFQAN QIZI BAYRAMOVA

**ABŞ – AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ
(2001-2008-Cİ İLLƏR)**

5502.01 – Ümumi tarix

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.C.QASIMLI

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ə.İ.MUXTAROVA

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

N.A.AXUNDOV

Aparıcı müəssisə:

Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və ən yeni tarixi” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış 5502.01 – “Ümumi tarix” ixtisası üzrə D.02.161 sayılı Dissertasiya Şurasının “_24_” _04_ 2015-ci il tarixli iclasında, saat “_”-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç., 23

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor**

S.Y.SÜLEYMANOVA

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. 2001-2008-ci illərdə ABŞ–Azərbaycan münasibətlərinin tədqiq edilməsini bir sıra amillər şərtləndirir. Məlum olduğu kimi, qloballaşma və integrasiya prosesləri ilə səciyyələnən müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında ikitərəfli münasibətlər aktuallığını saxlamaqdadır. Bu, ilk növbədə, ikitərəfli münasibətlərin integrasiya proseslərinin tərkib hissəsi olması ilə əlaqədardır. Regional və beynəlxalq integrasiyanı ayrı-ayrı dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr olmadan təəvvür etmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən, ikitərəfli münasibətlər regional və beynəlxalq məsələlərin fonunda ilk baxışda səthi görünən, əslində isə çox vacib olan konkret məsələlərin həllinə və inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan ABŞ–Azərbaycan münasibətləri diqqəti cəlb edir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev ABŞ ilə münasibətlərdən bəhs edərkən deyirdi: “Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında dostluq, tərəfdaşlıq əlaqələri yaranıbdır, geniş iqtisadi əməkdaşlıq həyata keçirilir və bu, hər iki tərəf üçün faydalıdır. Biz Amerikanı özümüzün dostu və strateji tərəfdaşı hesab edirik.”¹

ABŞ ilə münasibətlər Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmaqla ölkənin həm də beynəlxalq aləmdə tutduğu mövqeyinin göstəricilərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyirdi: “ABŞ-la ikitərəfli münasibətlər Azərbaycan üçün prioritet xarakter daşıyır. Ölkəmizin mövqeyi çox açıq və səmimidir. Bu mövqeyə hər hansı bir təsir göstərmək və ya onu dəyişdirmək mümkün deyildir... ABŞ ilə Azərbaycan arasında mövcud olan strateji tərəfdaşlıq yalnız xalqımıza deyil, bütün regiona fayda gətirəcəkdir. Region daha təhlükəsiz, daha sabit olacaq, nəhayət, ölkəmizdə və bütövlükdə regionda sülh bərqərar ediləcəkdir.”²

Amerikalı politoloq, ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Zbignev Bjezinski yazır: “ABŞ-ın qlobal hegemonluğu Amerika demokratiyası tərəfindən idarə olunur: heç vaxt əvvəllər qlobal hegemonluq hal-hazırkı demokratik və pluralist xarakterdə olmamışdır”³.

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXV kitab. Bakı, 2008, s.72.

² Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraciətlər, fərmanlar. XVI kitab. Bakı, 2014, s.295,296.

³ Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004, s.251.

Daha sonra qeyd edir ki, buna baxmayaraq, hegemonluq tələb etdikləri demokratiyanın dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, vətəndaş hüququ və milli təhlükəsizlik ilə tutuşdurula, müqayisə edilə bilər. Ona görə də yeni sual meydana çıxır: görəsən, global hegemonluq Amerika demokratiyasına təhlükə yarada bilərmi?¹ Belə bir şəraitdə də ABŞ-ın qarşısında duran əsas məsələ öz hegemonluğunu necə həyata keçirməkdir. Amerikanın global gücü nədən ibarətdir? ABŞ dünyanın lider dövləti olaraq müasir beynəlxalq münasibətlərin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə ciddi təsir etmək gücündədir. Bu fəvqəldövlətin digər ölkələr ilə əlaqələrinin araşdırılması, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq xarakteri daşıyan münasibətlərinin öyrənilməsi aktualdır.

Bütün zamanlarda olduğu kimi, müasir dövrdə də Azərbaycanın əlverişli geosiyasi və geostrateji mövqeyi bir çox dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-ın maraq dairəsindədir. Xəzər regionu və Qafqaz mühüm yerdə – Avrasiya materikinə mərkəzində yerləşdiyi, zəngin karbohidrogen ehtiyatları olduğu üçün böyük dövlətlərin diqqətini cəlb edir. Rusiyalı mütəxəssis Nigmat İbadildin “Время по” qəzetində 2001-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində bununla bağlı olaraq yazır: “Xəzər regionu və Qafqaz ABŞ-ın strateji maraq zonasına daxildir. Bu fikirlər prezident Bill Klinton Ağ evdə olarkən dəfələrlə səsləndirilmişdir. Bu regionlar geosiyasi nöqteyi-nəzərdən mühüm yerdə – Avrasiyanın mərkəzində yerləşirlər. Digər tərəfdən burada zəngin karbohidrogen ehtiyatları vardır. Bu iki amil super dövlətin diqqətini cəkmək üçün kifayətdir. Bu regionun geosiyasi əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, burada Rusiyanın, Çinin və antiamerika regional dövlət olan İranın maraqları toqquşur. Əlavə karbohidrogen mənbələrinə yol tapmaq dünyada bunların nəhəng idxalçısı olan ABŞ üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir”².

ABŞ–Azərbaycan münasibətlərinin 2001-2008-ci illəri əhatə edən tarixinin araşdırılması təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də siyasi baxımdan aktualdır.

Problemin tədqiqinin elmi və siyasi aktuallığı təkcə Cənubi Qafqaz regionu deyil, ümumilikdə Avropa və dünyada təhlükəsizlik üçün böyük təhlükə mənbəyi olan Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü və ərazilərini işğal etməsinin bir çox məqamlarının üzə

¹ Bjezinski Z. Göst.əsəri, s.251.

² Каспий и Кавказ во внешней политике администрации Джорджа Буша-младшего. Ныгмет Ибадилов// <http://www.ewnc.org/node/3942>

çıxarılması, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən biri olan ABŞ-in məlum məsələdə mövqeyinin araşdırılması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı məsələsini bir neçə dəfə müzakirə edərək 30 aprel tarixli 822, 29 iyul tarixli 853, 14 oktyabr tarixli 874, 11 noyabr tarixli 884 sayılı qətnamələr¹ qəbul etmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri olan ABŞ münaqişənin həllində mühüm rol oynaya bilər. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin bu istiqamətinin elmi-tarixi baxımdan tədqiq edilməsi aktualdır.

İki ölkə arasında iqtisadi-ticarət və enerji sahələrində əməkdaşlığın inkişaf dinamikasını da araşdırmaq aktualdır. Buraya Azərbaycanda neft və qaz sektorunun inkişafı, yeni transmilli boru kəmərlərinin tikintisi və istismarı, Şərq – Qərb enerji dəhlizi layihəsi üzrə infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi və b. sahələrdə ABŞ ilə sıx əməkdaşlıq münasibətləri daxildir.

Məlum olduğu kimi, araşdırılan illərdə iki ölkə arasında mədəniyyət, elm, təhsil və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın hüquq-müqavilə bazası möhkəmləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Həmin sahələrdə əməkdaşlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilmişdir. Bu təcrübənin öyrənilməsi də aktuallıq kəsb edir.

Bütün bunlar göstərir ki, problem indiyədək Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektı olmadığından araşdırılması elmi və siyasi baxımdan aktualdır.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ – Azərbaycan münasibətləri iki ölkə çərçivəsindən çıxaraq, daha geniş problemi – müasir geosiyasətin müxtəlif tərəflərini də əhatə etdiyi üçün ona müraciət edənlərin sayı az deyildir. Bu sırada təkcə tarixçiləri deyil, politoloqları, diplomatları, şərhçiləri və jurnalistləri də qeyd etmək olar. Lakin sırf elmi problem olaraq 2001-2008-ci illəri əhatə edən xronoloji çərçivədə ABŞ – Azərbaycan münasibətləri indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır.

Bununla belə, dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinə həsr edilmiş əsərlərdə ABŞ ilə münasibətlərə xüsusi yer ayrılmışdır. Həmin əsərlərdə ABŞ ilə münasibətlərin qurulması, istiqamətləri və həyata keçirilmə formaları

¹ BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 nömrəli qətnamələri. – www.mfa.gov.az.

əksini tapmışdır. Bu baxımdan ilk addım olaraq M.Qasımovun (Qasımlı) əsərləri diqqəti cəlb edir ¹. Həmin əsərlərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin qurulması, 1991-1995-ci illərdə hüquq-müqavilə bazasının yaradılması, inkişafı və həyata keçirilmə formaları təhlil edilmişdir.

ABŞ – Azərbaycan münasibətləri Azərbaycan Respublikasının bu ölkədəki ilk səfiri H.Paşayevin əsərlərində ² əks olunmuşdur. Həmin əsərlərdə Azərbaycan Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatları ilə münasibətlərinin geniş tərəfləri, o cümlədən bu münasibətlərin tərəfdaşlıq xarakteri alması üçün qarşıda duran vəzifələr əksini tapmışdır. H.Paşayevin “Yüksəkliyə doğru” əsərində 1993-cü ildən 2006-cı ilə qədər səfir olduğu müddətdə dərc etdirdiyi məqalələr, onun ABŞ-ın 30-dan çox ştatında keçirilən biznes forumlarında çıxışları, həmin illərdə iki ölkə arasında illərdə həyata keçirilmiş vacib məsələlərə dair qeydləri (Ki Vest danışıqları, GUÖAM-da görüşlər və s.), Azərbaycan haqqında ABŞ Konqresinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Komissiyası qarşısındakı bəyanatları, Birləşmiş Ştatların Konqresinə və Prezident Administrasiyasına məktubları və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Ə.Həsənov əsərlərində Azərbaycan Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatları ilə münasibətlərinin dinamikasını mərhələlərlə izləmiş, iki dövlət arasındakı mövcud problemləri üzə çıxarmış və həlli istiqamətində əldə edilən uğurları göstərmişdir. ³ Azərbaycan – ABŞ münasibətlərinin ilk

¹ Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996; Yenə onun. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.

² Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi // Dırçəliş – XXI əsr, avqust (66) 2003, s.95-100; Yenə onun. Racing Up Hill (Selected papers of Azerbaijan's first Ambassador to the United States of America. New York, 2006; Yenə onun. Bir səfirin manifesti. Bakı, 2007; Yenə onun. Yüksəkliyə Doğru (Azərbaycanın Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı ilk səfirinin seçilmiş məqalələri). Bakı, 2008.

³ Həsənov Ə. Azərbaycan – ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991- avqust 1997). Bakı, 1997; Yenə onun. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa ölkələri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998; Yenə onun. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsip və istiqamətləri (1991-1997-ci illər) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 1998, № 2 s.49-69; Yenə onun. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000; Yenə onun. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi. Heydər Əliyev irsi və

mərhələsində (1991-1993-cü illər) mövcud olmuş problemləri, növbəti mərhələdə (1993-1997) tərəfdaşlıq xarakteri alan əməkdaşlığı araşdıran müəllifin əsərləri problemin həm də nəzəri tərəflərini üzə çıxardığı üçün əhəmiyyətlidir.

E.Nəsirovun kitablarında¹ iki dövlət arasında təşəkkül tapmış siyasi, ticarət-iqtisadi və humanitar əlaqələr araşdırılmış, Bakı və Vaşinqton arasında mövcud problemlər göstərilmiş, beynəlxalq terrorizm və məlum 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ona qarşı mübarizə proqramı, bu proqramda Azərbaycan Respublikasının iştirakı, ABŞ ilə əməkdaşlıq məsələlərini araşdırılmış və münasibətlərin bu istiqaməti şərh edilmişdir.

ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin 1991-1997-ci illərini əhatə edən mərhələsi U.Hüseynovanın monoqrafiyasında araşdırılmışdır².

Konkret olaraq ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinə həsr olunmasa da, qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif tərəfləri – Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursu, əsas istiqamətləri, prioritet məsələləri, müasir dünyanın geosiyasətində Azərbaycanın yeri, ABŞ-ın xarici siyasəti məsələləri Vətən tarixşünaslığında xeyli geniş şərh olunmuşdur. Bu sıradakı akademik R.Mehdiyevin monoqrafiyalarını³ qeyd etmək olar. Bu əsərlər Azərbaycanın müasir geosiyasətdə yerini müəyyən etmək üçün nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir.

İ.Hüseynovanın monoqrafiyaları iki dövlət arasındakı əlaqələrə həsr olunmasa da, Qafqaz regionunda baş verən mühüm hadisələr, Azərbaycanın başlıca problemi olan Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ona dair iri

Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005; Yenə onun. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.

¹ Nəsirov E. ABŞ – Azərbaycan münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı, 1998; Yenə onun. ABŞ və dünya 11 sentyabr hadisəsindən sonra. Bakı, 2003; Yenə onun. Amerika Birləşmiş Ştatlarının antiterror doktrinası və onun tətbiqi mexanizmləri. Bakı, 2010.

² Гусейнова У. Азербайджан – США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку, 2000.

³ Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, 2003; Yenə onun. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri: keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı, 2005.

dövlətlərlə aparılan siyasi danışıqlar və qarşılıqlı əlaqələr öz əksini tapmışdır¹.

A.Abbasbəyli və Ə.Həsənovun², E.Əmir-İlyasovanın monoqrafiyalarında³ beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan Respublikasının tutduğu yer, xarici siyasətinin istiqamətləri və prinsipləri, beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirakı, digər ölkələr ilə əlaqələri araşdırılmışdır. 1991-2000-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin də yer aldığı bu tədqiqatlarda ikitərəfli münasibətlərin bir sıra özünəməxsusluqları və əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərini stimullaşdıran başlıca amillər göstərilmişdir.

E.Nəsimovun monoqrafiyasında müasir dünyanın geosiyasi xüsusiyyətləri, ABŞ və Türkiyənin Qafqaz bölgəsində fəaliyyəti və Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yeri tədqiq edilmişdir.⁴

Xarici ölkələrin tarixşünaslığında 2001-2008-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətləri xüsusi tədqiqat obyektinə olmasa da, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti geniş araşdırılmışdır. Bu baxımdan Rusiya müəlliflərinin əsərləri üstünlük təşkil edir. Rusiya tarixşünaslığı və siyasətşünaslığında adı çəkilən problemə dair diqqət mərkəzində olan başlıca məsələlər – ABŞ-ın Cənubi Qafqazda hegemonluq cəhdləri, iri transmilli enerji layihələrində iştirakı, Rusiyanın Cənubi Qafqaz respublikaları ilə münasibətlərindəki problemlər və ABŞ-ın bu respublikalarla əlaqələrinin perspektivləridir. B.Şirayev, Y.Yurkov, S.Yurçenko, V.Panin, N.Gegelaşvili, D.Malışeva və b. əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.⁵

¹ Hüseynova İ. Dövlətçilik naminə. Bakı, 2001; Yenə onun. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003; Yenə onun. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004; Yenə onun. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, 2008.

² Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных региональных организаций. Баку, 1999.

³ Эмир-Ильсова Э. Азербайджан в системе международных отношений. Баку, 2000.; Yenə onun. Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики. Баку, 2003.

⁴ Nəsimov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı, 2006.

⁵ Ширяев Б. Внешняя политика США. Москва, 2007; Юрков Е. Исламский фактор во внешней политике США // США: экономика, политика, идеология. Москва, 1983, вып. 8, с.30-39; Юрченко С. Внешнеполитический механизм США в период становления глобальной державы (1940-1960-е гг.). Севастополь, 2001; Yenə onun. Геостратегия США в процессе становления

Rusiya tarixşünaslığı üçün səciyyəvi olan cəhət həm nəzəri, həm praktik yönümlü tədqiqatların aparılmasıdır. Konkret olaraq ABŞ–Azərbaycan münasibətlərinə gəlinə, bu problemin birbaşa tədqiqat obyektı olmadığı həmin əsərlərdə iki dövlətin münasibətləri yenə də Rusiyanın xarici siyasəti fonunda araşdırılmışdır.

Eyni hal beynəlxalq münasibətlər və müasir geosiyasət məsələlərini araşdıran Türkiyə müəlliflərinin əsərləri üçün də səciyyəvidir. Həmin əsərlərdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti və Azərbaycan ilə münasibətləri Türkiyə Respublikasının xarici siyasəti baxımından öyrənilmişdir ¹. Bununla belə, Rusiya müəlliflərindən fərqli olaraq, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində imperiypərəst meyil yoxdur.

Qərb tarixşünaslığında da ABŞ – Azərbaycan münasibətləri müasir beynəlxalq münasibətlər və geosiyasət fonunda araşdırılmışdır. Bu baxımdan Z.Bjezinski, C.Harrison, S.Xantinqton, H.Kissincer, M.Aydın, R.Leqvold, Th.Fridman, İ.Berman, Mak Duqal və digər müəlliflərin əsərləri² əhəmiyyətlidir.

глобальной державы. Автореф. док. пол. наук. Киев, 2001; Панин В. Роль Азербайджана в политике США на Кавказе // Россия и мусульманский мир. 2010, № 3, с.69-78.; Гегелашвили Н. Политика Вашингтона в государствах Южного Кавказа и Центральной Азии // США и Канада. 2007, №5, с.35-52; Малышева Д. Геополитические маневры на Каспии // Россия и мусульманский мир. 2006, №10, с.91-110.

¹21Yüzyılda Türk Dış Politikası. 2. Baskı. Ankara, 2004; Mertin Bilgin. Avrasya enerji savaşları. İstanbul, 2005; Türk Dış Politikası. Cilt 2. 1980-2001 / Editör Baskın Oran. İstanbul, 2001; Yasin Aslan. Hazar petrolleri, Kafkas kördüğümü ve Türkiye. Ankara, 1997; Aydın M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Causes of Instability and Predicament. Ankara, 2000.

²Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва, 2003; Yenə onun. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004; Бжезинский З., Скоукрофт Б. Америка и мир. Москва, 2012, 317(3); Duik N., Karatnycky A. New Nations Rising: The Fall York, 1993; Friedman Th. The Lexus and the Olive Tree. New York, 1999; The New International Relations: Theory and Practice. M.C. Smouts (ed.). New York, 2001; Berman I. Central Asia and South Caucasus – a New Battlefield // “The Washington Quarterly”, 24.05.2001; Bowman T. U.S. Parachutes into Asia // Baltimore Sun, 1997, Sep.16. Chapter 3, the crisis in external response // www.google.ru; Kepbanov Y. The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Cooperation and Stability // Journal of International Affairs, vol. 2, № 4, December, 1997, February, 1998, p.120-138; Legvold R. New U.S. Strategy in Central Asia. New York, 2005; MacDougall J. New Stage in US-Caspian Sea Basin Relations // Central Asia, 1997, 5 (11), p.12-

Svante Kornel və F.İsmailzadə əsərində müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinə dair məsələləri işıqlandırmışdır. O, əsərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, sosial-iqtisadi şərait və b. məsələlər haqda məlumat vermişdir¹.

Dissertasiya işinin nəzəri-konseptual məsələləri üçün əhəmiyyətli olan məqamlar Zbiqnev Bjezinskinin əsərlərində vardır. Z.Bjezinski “Seçim: dünya ağalığı və yaxud qlobal liderlik” kitabında ABŞ hegemonluğunun alternativlərini, liderliyinə və ya gücünə əsaslanan ağalığını təhlil edir. Nəticədə, müəllif paradoks şəkildə dünyanın idarə olunmasının iki qolu kimi hegemonluq və demokratiyanı birləşdirən liderliyi seçir. ABŞ-ın Çin, Tayvan, Yaxın Şərq, ərəb dünyası siyasətinə toxunan Z.Bjezinski Azərbaycan ilə münasibətlərinə nəzər salaraq onların təhlilini verir.²

Müəllif 2007-ci ildə yazdığı “İkinci şans” əsərində maraqlı məsələlər qoyulmuşdur. Bu kitab əvvəlkilərdən fərqli olaraq ABŞ-a sonuncu xəbərdarlıq kimi səslənir. O hesab edir ki, Berlin divarları dağıldıqdan 15 il sonra dünya Amerikaya düşmən gözü ilə baxır. Onun dünya lideri kimi legitimliyi viranəlikdədir. Ona əməli olaraq heç bir etibar yoxdur. Müəllif kitabında kiçik Buşun prezidentliyini “faciəli prezidentlik” adlandırır. Kitabın sonunda Z.Bjezinski sonrakı ABŞ prezidentinə xəbərdarlıq edir ki, “üçüncü şans olmayacaqdır”. Ona görə də ABŞ-ın siyasətini əsaslı surətdə dəyişdirməyi irəli sürür.³

“Vaşinqton Post” qəzetinin məşhur yazarı Devid İqnatiusa Z.Bjezinski və Brent Skoukroftun verdikləri müsahibədə soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətində maraqlı olan bir çox suallara cavab tapmağa çalışmışlar. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətindən söhbət açdıqda İran ilə münasibətlərə toxunulmuş, bununla əlaqədar olaraq

18.; Monaco A. NATO's Outreach to the Mediterranean: From Dialogue to Partnership // “NATO Notes”, Vol. 6, No. 1, February 2004, p.3-8.; Morgan D. and Ottaway D. Azerbaijan's Riches Alter the Chessboard // Washington Post, 1998, October 14, p.2-3.; Socor V. NATO Summit's Uncertain Message to the Black Sea and South Caucasus Region // “Eurasian Daily Monitor”, Vol.1, Issue 42, June 30, 2004, p.34-38.; Jaffe A. US Policy towards the Caspian Region: Can the Wist-list Be Realized? // The Security of the Caspian Sea Region. SIPRI, 2001, p.136-150.

¹ Svante E. Cornell and İsmailzade F. Nations in Transit. Azerbaijan. Adrian Karatnycky, Alexandr Motyl and Amanda Schnetzer, eds. New York, 2002.

² Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004.

³ Bjezinski Z. İkinci şans. Bakı, 2009.

ABŞ-ın Azərbaycan ilə əlaqələrinin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salınmışdır.¹

Z.Bjezinskinin “Strateji baxış. Amerika və qlobal böhran” kitabında Amerikanın gələcək siyasətinin proqnozlarını (2025-ci il və ondan sonra Amerikadan sonrakı dünya, yox olan Qərb və s.) verir.²

Beləliklə, ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatın müqayisəli təhlili aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlməyə imkan verir: ilk baxışdan araşdırılması xeyli geniş miqyaslı sayılan ABŞ – Azərbaycan münasibətləri çoxlu sayda tədqiqatlarla zəngin deyildir; ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar bu münasibətlərin əsasən 1990-cı illərin sonunadək olan mərhələsini əhatə edir; 2001-2008-ci illəri əhatə edən xronoloji çərçivədə ABŞ – Azərbaycan münasibətləri indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır; müasir beynəlxalq münasibətlərə və geosiyasətə dair məsələlərin araşdırıldığı əsərlər təqdim olunan dissertasiya işi üçün vacib elmi-nəzəri bazanı təşkil etmişdir.

Deməli, mövcud dissertasiya işi 2001-2008-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin siyasi, ticarət-iqtisadi, elm, təhsil və humanitar-mədəni aspektlərinin öyrənilməsi baxımından ilk tədqiqat işi kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin mənbə bazası. Problemin araşdırılması üçün geniş mənbələrdən istifadə edilmişdir. Mənbələrin böyük bir qismi ən mötəbər olmaqla tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin özəlliyindən irəli gəlir və ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Dissertasiya işində istifadə edilmiş mənbələri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan Respublikasının və ABŞ-ın rəsmi dövlət sənədləri. Bu sənədlər əsasən Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Tarix–Arxiv İdarəsinin (ARXİNTAİ), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində, həmçinin ABŞ Dövlət Departamentinin və digər qurumların rəsmi elektron saytlarında toplanmış materiallardan ibarətdir.

Dissertasiya mövzusunun araşdırılmasında istifadə olunan ən mühüm mənbələrdən biri ABŞ İnformasiya Agentliyinin materiallarıdır. Bu materiallarda ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin siyasi, iqtisadi, sosial,

¹ Бжезинский З., Скоукрофт Б. Америка и мир. Москва, 2012.

² Бжезинский З. Стратегический взгляд Америки и глобальный кризис. Москва, 2012.

hərbi-texniki, elmi, mədəni və humanitar sahələrinə daxil olan məlumatlar toplanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin nəşr etdirdiyi və 2001-2009-cu illəri əhatə edən “Azərbaycanın xarici siyasəti. Sənədlər məcmuəsi” adlı kitablar dissertasiya işi yazılarkən mühüm mənbə rolunu oynamışdır.¹

“Beynəlxalq sənədlər toplusu”² da dissertasiya işinin yazılmasında faydalı olmuşdur.

2. Ulu Öndər Heydər Əliyevin çıxış, nitq, bəyanat, müsahibə, məruzə, məktub və müraciətləri³ dissertasiya işinin mənbə bazasını təşkil etmişdir. Dövlət başçısının ABŞ rəsmiləri ilə görüşləri, çıxışları, nitqləri, bu və ya digər məsələyə dair verdiyi bəyanatlar mühüm mənbə rolunu oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əsərləri⁴, ABŞ-a səfərləri zamanı etdiyi nitq və çıxışları, verdiyi müsahibələr problemi araşdırmaqda böyük əhəmiyyət daşımışdır.

3. ABŞ və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin bir çox məqamları, o cümlədən beynəlxalq və regional təhlükəsizlik, insan hüquqları və onların qorunması, Azərbaycanın NATO strukturları ilə əməkdaşlığı kimi məsələlərin tədqiqi zamanı ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə dair sənədlərdən, NATO-nun Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı üzrə materiallardan da geniş istifadə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, 2001-2008-ci illər beynəlxalq aləmdə, o cümlədən ABŞ – Azərbaycan münasibətlərində hadisələrin dinamikliyi ilə səciyyələnmişdir. Bu səbəbdən baş verən ən yeni hadisələrin, arxivlərdə hələ əks olunmamış və ya məcmuələrdə dərc olunmamış bir çox konkret məsələlərin təhlili üçün tədqiqatın gedişində müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarının materiallarından da istifadə edilmişdir. Onların sırasında gündəlik xronikanı əks etdirən “Azərbaycan”, “Xalq qəzeti”, “Respublika”, “The Financial Times”, “New York Times” və b. qəzetlərdəki materialları qeyd etmək olar.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın başlıca məqsədi ilk mənbələr və tarixşünaslıq bazası əsasında 2001-2008-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərini kompleks olaraq araşdırmaq, bu

¹ Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi. Bakı, 2001-2009.

² Beynəlxalq sənədlər toplusu. I-V cildlər. Bakı, 2008-2009.

³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XXXXVI cildlər. Bakı, 1997-2013.

⁴ Əliyev İ.H. İnkişaf - məqsədimizdir. I-XVI kitablar. Bakı, 2008-2014.

münasibətlərin bütün məqamlarını nəzərə almaqla konkret tərəflərini ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək və nəticələr çıxarmaqdan ibarətdir.

Başlıca məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində ABŞ-ın tutduğu yeri araşdırmaq;

- iki ölkə arasında münasibətlərdə qarşılıqlı maraqları, ABŞ-ın xarici, xüsusən Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yerini təhlil etmək;

- ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin xarakterini, araşdırılan illərdə hüquqi-normativ bazasını və inkişaf səviyyəsini təhlil etmək;

- siyasi münasibətlərin inkişaf dinamikasını araşdırmaq;

- iki ölkə arasında münasibətlərin siyasi və hərbi sahədə özünəməxsusluqlarını, o cümlədən Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ABŞ-ın fəalliyətini araşdırmaq;

- iqtisadiyyat sahəsində ABŞ – Azərbaycan əməkdaşlığının başlıca formalarını, həyata keçirilməsini, Azərbaycanın neft strategiyasının ABŞ ilə münasibətlərə təsirini araşdırmaq;

- iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri araşdırmaq, bu əlaqələrin təkcə neft deyil, eyni zamanda qeyri-neft sektorunda da davam etdiyini şərh və təhlil etmək;

- elm, təhsil, mədəniyyət və humanitar sahələrdə ABŞ – Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf dinamikasını öyrənmək və başlıca meyillərini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dünyanın fəvqəldövləti olan ABŞ ilə münasibətlərinin həm bölgədə, həm də beynəlxalq aləmdə təhlükəsizliyə mühüm töhfə olduğunu göstərmək;

- məlum problemlə bağlı olaraq başlıca yekunları, elmi nəticələri vermək və ABŞ – Azərbaycan əməkdaşlığının daha da genişlənməsinə xidmət edəcək elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını ABŞ – Azərbaycan münasibətlərini araşdırmaq üçün zəruri olan arxiv sənədləri, rəsmi çıxışlar, dövrü mətbuat materialları, həmçinin Azərbaycan və xarici ölkə müəlliflərinin müasir beynəlxalq münasibətlərə həsr edilmiş əsərləri təşkil etmişdir. Həmin materiallarda və tədqiqatlarda hazırkı dövrün ümumi beynəlxalq problemlərinin konseptual tərəfləri işlənib hazırlanmışdır. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin nəzəri-konseptual tərəflərini üzə çıxarmağa imkan verir. Dissertasiyanın başlıca müddəalarının əsaslandırılması, ümumiləşdirmələrin aparılması və

tövsiyələrin irəli sürülməsi istifadə olunmuş tədqiqatlardakı, müxtəlif mənbələrdəki faktik materialın sistemli və statistik təhlili, tənqidi təhlili, qiymətləndirilməsi və təşkilati metodları əsasında mümkün olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı 2001-2008-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan Respublikası münasibətləridir.

Tədqiqatın predmeti ABŞ və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətləri şərtləndirən amillər, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ABŞ-ın mövqeyi, hərbi, təhlükəsizlik və beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizə, iqtisadi-ticarət, enerji, mədəniyyət, elm-təhsil, humanitar, sosial sahələrində əməkdaşlıqdır.

Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi 2001-2008-ci illəri əhatə edir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin başlanğıc hüddudunun 2001-ci ildən götürülməsi məlum 11 sentyabr terror hadisələri ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, məhz həmin hadisədən sonra istər ABŞ-ın xarici siyasətində, istərsə də beynəlxalq münasibətlərdə köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər ABŞ – Azərbaycan münasibətləri üçün də yeni keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcını qoydu və iki ölkə arasında təhlükəsizlik məsələləri ön plana çıxdı. ABŞ-ın xarici siyasətindəki başlıca dəyişiklik – bu ölkənin dünyanın müxtəlif bölgələrində öz maraqlarını daha fəal və həтта xeyli kəskin şəkildə bildirməsidir. 11 sentyabr hadisələrinin konkret olaraq ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinə təsirinə gəlincə, bu, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının antiterror koalisiyasında fəal iştirakı ilə bağlıdır. Azərbaycan dövləti ABŞ-ın başçılıq etdiyi antiterror koalisiyasının ən fəal üzvlərindəndir və antiterror siyasətinin həyata keçirilməsi üçün böyük potensiala sahibdir. Bu, Amerika Birləşmiş Ştatları hökuməti tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Təbiidir ki, iki dövlət arasındakı münasibətlər üçün vacib olan bu məqam ikitərəfli münasibətlərdəki yeni mərhələnin başlanmasıdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin son hüddudu müəyyən edilərkən aşağıdakı başlıca məqam nəzərə alınmışdır: Barak Obamanın 2008-ci ildə ABŞ-da prezident seçilməsi ilə “demokratlar dövrü”nün başlanması bu ölkənin ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri üçün də artıq yeni bir mərhələdir. Doğrudur, bu mərhələ əsaslı dəyişikliklərlə müşayiət edilmir və əslində fəvqəldövlət üçün seçki ilə bağlı xarici siyasətdə əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi ehtimalı çox deyildir. 2008-ci il eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında Prezident İlham Əliyevin birinci müddət prezidentliyinin başa çatması, ikinci dəfə prezident seçilməsi ilidir. Azərbaycan dövləti

2001-2008-ci illərdə ABŞ-a münasibətdə davamlı, sabit və varisliyə əsaslanan xarici siyasət xətti yürütmüşdür.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq 2001-2008-ci illərdə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin xarakteri, hüquqi-normativ bazası və inkişaf səviyyəsi təhlil edilmişdir;

- göstərilən xronoloji çərçivədə ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycanın yeri, o cümlədən ölkəmizin xarici siyasətində Birləşmiş Ştatların yeri, ikitərəfli siyasi əlaqələr, bu münasibətlərdə meydana çıxan problemlər, səbəbləri və aradan qaldırılması yolları ilk dəfə tədqiq olunmuşdur;

- Azərbaycan dövlətinin ABŞ ilə münasibətlərinin həm bölgədə, həm də dünyada təhlükəsizliyin təmin edilməsinə təsiri dərindən araşdırılmışdır;

- qarşılıqlı münasibətlərin siyasi və hərbi sahələrdə özünəməxsusluqları, o cümlədən Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ABŞ-ın mövqeyi baş vermiş dəyişikliklərə uyğun olaraq (Kiçik Buşun hakimiyyətə gəlməsi və xarici siyasətdə dəyişikliklər fonunda) araşdırılmışdır;

- 2001-ci il hadisələrindən sonra ABŞ-ın xarici siyasətindəki köklü dəyişikliklər ilə əlaqədar hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın dinamikası, xüsusilə beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə Azərbaycan Respublikasının böyük imkanlara malik olması və bu imkanların ABŞ üçün əhəmiyyəti göstərilmişdir;

- 2001-2008- ci illərdə iqtisadi sahədə əməkdaşlığın başlıca istiqamətləri, Azərbaycanın neft strategiyasının münasibətlərə təsiri yeni faktlar ilə təhlil edilmişdir;

- iqtisadi-ticarət əməkdaşlığı, bu əməkdaşlığın təkcə neft deyil, eyni zamanda qeyri-neft sektorunda da davam etdiyi yeni fakt və materialların əsasında təhlil edilmişdir;

- göstərilən xronoloji çərçivədə ilk dəfə olaraq elm, təhsil, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əlaqələrin inkişaf dinamikası izlənilmişdir;

- başlıca yekunlar və elmi nəticələr verilmiş, ABŞ – Azərbaycan əməkdaşlığının daha da genişlənməsinə yönəlmiş təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

- tədqiqatın gedişində problemə dair bir sıra yeni materiallar ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti onun elmi-nəzəri yeniliyinə və siyasi aktuallığına əsaslanır. 2001-2008-ci illər Azərbaycan

iqtisadiyyatında yüksəliş, ölkənin böyük enerji layihələrinə qatılması və bu layihələrin aparıcı qüvvəyə çevrilməsi, ABŞ-la münasibətlərdə əməkdaşlığın genişlənməsi ilə səciyyələnilir. ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin bu əhəmiyyətli mərhələsinin kompleks şəkildə tədqiqi elmi əhəmiyyət daşıyır. İki ölkə arasında münasibətlərin həm tarixinin, həm də nəzəri tərəflərinin tədqiqi bu münasibətlərin inkişafına xidmət edir.

Dissertasiyadakı materiallar, irəli sürülən elmi müddəalar, aparılan ümumiləşdirmələr və alınan nəticələr Azərbaycanın xarici siyasət tarixinin gələcək tədqiqatlarında, beynəlxalq münasibətlər tarixi, Azərbaycan və ABŞ tarixi üzrə tədris vəsaitlərinin, ali məktəblərdə mühazirə kurslarının hazırlanmasında və məşğələlərdə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin təbliğində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi” kafedrasının 07 may 2013-cü il tarixli iclasında müzakirə edilərək müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələri, tezləri və konfranslarda etdiyi məruzələlərində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, yarımfəsilləri özündə birləşdirən üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, xronoloji çərçivəsi, nəzəri-metodoloji əsası, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Üç yarımfəsildən ibarət olan **birinci fəsil “ABŞ və Azərbaycan Respublikası arasında siyasi münasibətlər” adlanır. “ABŞ – Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər”** adlanan birinci yarımfəsildə iki ölkə arasında qarşılıqlı maraqlar araşdırılmışdır. Vurğulanmışdır ki, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri dünyada və Cənubi Qafqaz regionunda şəraiti dəyişdirdi. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı birgə mübarizə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz bölgəsində siyasətini şərtləndirən amillərdən biri oldu. Baş verən hadisə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətini də fəallaşdırdı.¹

Yarımfəsildə aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan Respublikası kimi sabit inkişaf edən, şovinizmdən uzaq olan, tolerant bir dövlətin mövcudluğu ABŞ-ın geosiyasi maraqlarına tam uyğundur. ABŞ dünyanın fəvqəldövləti və aparıcı qüvvəsi, bütün nüfuzlu və böyük təsir gücünə malik olan beynəlxalq və regional təşkilatların üzvüdür. Şübhəsiz ki, belə geniş təmsilçilik imkanı ABŞ-a həm də böyük iqtisadi, siyasi, hərbi güc və beynəlxalq nüfuz qazandırır. Cənubi Qafqazın lider, Avrasiyanın isə aparıcı dövlətlərindən olan Azərbaycan Respublikasının ABŞ ilə münasibətlərinin inkişafı həm iki ölkənin mənafeələrinə, həm də dünyanın geosiyasi təhlükəsizlik maraqlarına tam uyğundur.

2000-ci illərin başlanğıcında əsas problem “907-ci düzəlişin” aradan qaldırılması məsələsi olmuşdur. 2001-ci il yanvarın 9-da ABŞ konqresinin nümayəndələr palatasının Respublikaçılar fraksiyasının altı nümayəndəsi (Ç.Hegel, S.Braunberk, K.Tomas, Q.Smit, R.Luqar, eləcə də xarici işlər üzrə komitənin sədri vəzifəsini tutan C.Helms) ABŞ prezidentinə öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək “907-ci düzəlişin” ləğv olunması barədə məktub göndərmişlər².

¹ S.Rob Sobhani. Xəzər neftinin kəşfiyyatı, hasilatı və beynəlxalq bazarlara nəqli ABŞ xarici siyasətinin prioritetlərindəndir. “Vaşinqton Tayms” qəz., 26 fevral 2003; Azərbaycan Amerikanı dəstəkləyir. “Azərbaycan” qəz., 28 fevral 2003.

² ARXİNTAİ, 2001-ci il üçün cari arxivi. ABŞ qovluğu, f.28, siy.19, v.13.

2002-ci ilin noyabrında ABŞ konqresi bir neçə il davam edən “907-ci düzəliş”in aradan götürülməsinə və Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsinə razılığını bildirmişdir. Ağ evin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə nümayəndəsinin də qeyd etdiyi kimi, bu qərar terrorçuluğa qarşı mübarizədə ABŞ ilə Azərbaycan arasındakı əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət etmişdir.¹ ABŞ konqresi “907-ci düzəliş”in aradan götürülməsinə razılığını bildirsə də, bunu həyata keçirmədi, sadəcə olaraq müvəqqəti olaraq dondurdu.

Yarımfəsildə iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətləri şərtləndirən siyasi, geosiyasi, iqtisadi ticarət, elmi-texniki, mədəni və humanitar amillər təhlil edilmişdir.

“Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ABŞ-in mövqeyi” adlanan ikinci yarımfəsildə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində iki ölkə arasında əlaqələr, ABŞ-in mövqeyi işıqlandırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, 2001-ci il aprelin 3-də Heydər Əliyev Ki Vest şəhərində Harri Trumen adına Kiçik Ağ Evdə ABŞ-in dövlət katibi K.Pauel ilə görüş keçirmişdir.² İlk dəfə olaraq ATƏT-in və ABŞ dövlət katibinin himayəsi altında Minsk qrupu elə bir formatda toplaşmışdı ki, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri, Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri, digər görüş iştirakçıları ilə birgə bu münaqişəsinin dinc yolla nizamlanması məsələsini müzakirə etmişlər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələlərində ABŞ kimi fəvqəldövlətlə intensiv əməkdaşlıq yaratdığı halda və ABŞ-in də Azərbaycana maraqlarının böyük olmasına baxmayaraq, bu ölkə ikili standartlar mövqeyindən əl çəkməmişdir. Azərbaycan kimi Cənubi Qafqaz regionunda əlverişli-coğrafi və strateji mövqeyi, iqtisadi inkişafı Ermənistandan dəfələrlə üstün olan dövlətin ərazi bütövlüyü, onun təhlükəsizliyi məsələlərində ədalətli mövqe tutmaq ilk növbədə ABŞ-in özünə faydalıdır. Lakin ABŞ bunun üçün səy göstərməyə tələsmir.

“Hərbi, təhlükəsizlik və beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq” adlanan üçüncü yarımfəsildə bu sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlıq, onun formaları və həyata keçirilmə mexanizmləri araşdırılmışdır. Vurğulanmışdır ki, 2001-ci il ərzində Azərbaycan Respublikasının Vaşinqtondakı səfirliyinin hərbi attaşə aparatı

¹ ARXİNTAI, 2002-ci il üçün cari arxivi. ABŞ qovluğu, f.28, siy.19, v.5.

² Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi. 2002. I hissə, s. 351.

tərəfindən ABŞ Müdafiə Nazirliyinin mərkəzi aparatı, Birləşmiş Qərargah, Qoşun növləri, ABŞ-ın Avropadakı Komandanlığı və Sahil Mühafizəsi Qoşunlarının Azərbaycana cavabdeh olan müvafiq strukturları və rəsmiləri ilə sıx əlaqələr yaradılmışdır. 2001-ci il hərbi əlaqə planında nəzərdə tutulan 21 tədbir tam olaraq həyata keçirilmişdir¹. 2004-cü ilin sentyabrında Bakıda NATO-nun SNT proqramı çərçivəsində “Kooperativ Best Effort- 04” adlı səhra təlimi keçirilməsi qərara alınmışdı. Azərbaycan bu təlimə böyük vəsait ayırmışdı. Lakin işğalçı Ermənistan silahlı qüvvələri zabitlərinin bu tədbirdə iştirakı bəlli olunca, Azərbaycan buna qarşı qəti şəkildə etiraz etdi. Azərbaycanda keçirilməsi planlaşdırılan bu təlim haqqında NATO-nun qərarı ləğv edildi².

Azərbaycan ilə ABŞ arasında təhlükəsizlik, hərbi əməkdaşlıq və beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə məsələlərinin təhlili göstərir ki, hərbi əməkdaşlıq 2000-ci illərin başlanğıcından etibarən yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələrin araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan ilə ABŞ arasında mövcud tərəfdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi faydalıdır. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, xüsusilə erməni separatizmi təkcə Azərbaycanın və bölgənin deyil, ABŞ-ın da geostrateji mövqeyi üçün təhlükəli olduğundan, bu münaqişənin dinc vasitələrlə və ədalətli həlli bölgədəki ümumi sabitlik nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Bu münaqişənin həlli isə təkcə münaqişə tərəflərinin mövqeyindən deyil, bölgədə öz nüfuzunu möhkəmləndirməyə çalışan böyük dövlətlərdən də asılıdır. ABŞ isə Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ikili standartlar siyasəti yürüdür.

İki yarımfəsildən ibarət olan **ikinci fəsil “ABŞ – Azərbaycan iqtisadi-ticarət və enerji əməkdaşlığı”** adlanır. **“İki ölkə arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri”** adlanan birinci yarımfəsildə ABŞ və Azərbaycan arasında 2001-2008-ci illərdə qurulan və inkişaf etdirilən iqtisadi-ticarət əlaqələri araşdırılmışdır. Buna misal olaraq, 2004-cü il fevralın 28-dən martın 27-dək ABŞ-ın Ticarət Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Xüsusi İşgüzar İxtisasartırma Təhsil Proqramı (Special American Business Internship Training Program – SABİT) çərçivəsində süd məhsulları sahəsinə dair

¹ ARXİNTAİ, 2001-ci il üçün cari arxivi. ABŞ qovluğu, Amerika Birləşmiş Ştatlarında Azərbaycan Respublikası səfirliyi nəzdində hərbi attaşə aparatının hesabatı (2001-ci il), (xidməti istifadə üçün), f.28, siy.19, v.5.

² Əsgəroğlu İ. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-la sıx əməkdaşlıq edir. “Respublika” qəz., 11 sentyabr 2004.

kursun təşkil olunmasını misal göstərmək olar. Daha sonra ABŞ Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üçün 2004-cü il oktyabrın 14-də birinci dəfə həyata keçirdiyi Texniki Yardım layihəsini 2005-ci ilin mayında da reallaşdırmışdır.¹

Araşdırmalardan bəlli olur ki, 2001-2008-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində iqtisadi inkişafa nail olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, qeyri-neft sektorunda əldə edilən nailiyyətlər keçirilən görüşlərdə dəfələrlə müzakirə edilmişdir. İntensiv iqtisadi-ticarət əlaqələr, bir tərəfdən ABŞ – Azərbaycan iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsini təşkil etmiş, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqaz bölgəsində Azərbaycanın ABŞ-ın iqtisadi tərəfdaşı və əməkdaşı olmasının reallığını göstərmişdir. Bölgənin iqtisadi baxımdan güclü dövlətinə çevrilən Azərbaycan Respublikası adı çəkilən əlaqələrdə təkcə enerji deyil, ölkənin digər inkişaf amillərinin də əhəmiyyətli olduğunu dünya ictimaiyyətinə və ABŞ-ın rəsmi dairələrinə və biznes dairələrinə sübut etmişdir.

Yarımfəsildə konkret fakt və materialların əsasında Azərbaycan Respublikası və ABŞ arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf dinamikası təhlil olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, bu sahədə iki ölkə arasında əməkdaşlığın böyük potensialı vardır.

“Enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi” adlanan ikinci yarımfəsildə iki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq məsələləri araşdırılmışdır. Yarımfəsildə aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ABŞ – Azərbaycan iqtisadi əlaqələri bir tərəfdən, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına, digər tərəfdən isə Avrasiyanın mərkəzində yerləşməklə iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə əsaslanmışdır. Bu əlaqələrdə şübhəsiz, Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin rolu böyük olmuşdur. Həmin layihə Heydər Əliyevin uğurlu neft strategiyasının Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsidir. Əlbəttə, BTC-nin tikintisini əvvəldən axıradək ABŞ-ın müdafiə etməsi onun da maraqlarından doğmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü ilin fevralında ABŞ-ın Xəzər hövzəsinin enerji diplomatiyası üzrə səfiri Stiven Mənn BTC əsas ixrac neft boru kəmərinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təkan verəcəyini və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradacağını, o cümlədən “Şahdəniz” layihəsinin

¹ ARXİNTAİ, 2005-ci il üçün cari arxivi. ABŞ qovluğu, f.28, siy.11.

uğurla həyata keçiriləcəyinə əmin olduğunu söyləmişdi¹. Amma bir vacib məqamı da vurğulamaq gərəkdir ki, Azərbaycanın iştirak etdiyi enerji layihələrinin dəstəklənməsi Amerikanın regionda siyasi maraqlarını da möhkəmləndirir. Bununla əlaqədar, Azərbaycana birbaşa yardım üzərində konqres tərəfindən qoyulmuş qadağanı – “Azadlığa dəstək aktı”na “907-ci düzəliş”i ləğv etmək ABŞ-ın da maraqlarına uyğun olardı.

Yarımfəsildə iki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişaf dinamikası fakt və materialların əsasında şərh və təhlil edilmiş, ona mane olan əngəllərin aradan qaldırılmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Aparılan təhlil enerji sahəsində əməkdaşlığın böyük potensialının olduğunu göstərir.

“ABŞ ilə Azərbaycan arasında mədəniyyət, elm-təhsil və humanitar sahələrdə əlaqələr” adlanan üçüncü fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Mədəniyyət sahəsində əlaqələrin inkişaf dinamikası”** adlanan birinci yarımfəsildə iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin formaları xronoloji ardıcılıqla şərh və təhlil edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, 2007-ci ilin fevral ayında Azərbaycanın əməkdar rəssamı, YUNESKO Rəssamlar Federasiyasının üzvü Əşrəf Heybətovun “Nyu York 11 sentyabrda” əsəri Nyu York muzeyinə verilmişdir. 2008-ci ildə görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin 90 illik yubileyi ABŞ-da qeyd edilmişdir. Həmin ildə Amerika-Azərbaycan Şurası San Fransiskoda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirmişdir.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, iki ölkə arasında mədəni əlaqələr intensiv inkişaf etmişdir. Yarımfəsildə mədəni əlaqələrin formaları, həyata keçirilmə mexanizmləri və əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Araşdırma mədəni əlaqələrin böyük perspektivlərinin olduğunu söyləməyə əsas verir.

“Elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq” adlanan ikinci yarımfəsildə ABŞ və Azərbaycan arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq məsələləri araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, 2001-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə ABŞ-ın Beynəlxalq Təhsil Proqramları (American Council to Collaboration in Education and Language Study - ACCELS, The Future Leader's Exchange - FLEX, International Research's Exchange Board - İREX, Global Undergraduate Exchange Program - UGRAD və s.) arasında qurulmuş əməkdaşlıq davam etdirilmişdir. ABŞ-ın JFDP, TEA, PIE kimi bir sıra proqramları ilə əlaqələr qurulmuşdur. 2003-cü il dekabrın 8-də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə ABŞ Sülh Korpusu arasında əməkdaşlıq haqqında

¹ Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi. 2004. I hissə. Bakı, 2009, s.52.

memorandum imzalanmışdır. 2008-ci il iyunun 19-da Bakı şəhərində “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” imzalanmışdır. Kitabxanaçılıq və muzeyşünaslıq sahəsində əlaqələr qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir. Araşdırma göstərir ki, istər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, istər ikitərəfli münasibətlərdə ABŞ hökuməti Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə kömək etməlidir. Çünki bu münaqişənin həll edilməməsi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına və iki ölkə arasında əlaqələrə əngəl törədən ən böyük problem olaraq qalır.

“Sosial-humanitar sahədə əməkdaşlıq” adlanan üçüncü yarımfəsildə iki ölkə arasında humanitar əlaqələr təhlil edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, 2004-cü ilin oktyabrından etibarən Sülh Koprusunun 27 nəfər könüllüsü Azərbaycanda ingilis dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi ilə ABŞ Dövlət Agentliyinin Sülh Korpusu Azərbaycan gənclərinin inkişafı, onların ehtiyaclarını ödəmək, amerikalı və azərbaycanlı gənclərin bir-birlərini daha yaxından tanıması və ölkələrarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2007-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi və ABŞ-ın Sülh Korpusu arasında gənclərin inkişafı layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalanmışdır. USAİD ilə intensiv görüşlər və tədbirlər keçirilmişdir.

ABŞ və Azərbaycan arasında sosial-humanitar əlaqələr qarşılıqlı münasibətlərin vacib istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bu da Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən sosial islahatların sayəsində baş tutmuşdur. Yarımfəsildə humanitar sahədə əməkdaşlığın formaları, həyata keçirilmə mexanizmləri və nəticələri təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş və müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmış, iki ölkə arasında münasibətləri daha da inkişaf etdirmək üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin **“Əlavələr”** bölməsində ABŞ – Azərbaycan əməkdaşlığına aid cədvəllər verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində əksini tapmışdır:

1. 2004-cü ildə Azərbaycan – ABŞ iqtisadi əməkdaşlığı // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2010, №3, səh. 112-117.
2. Azərbaycan ilə ABŞ arasında hərbi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə (2001-2008-ci illər) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2011, №2, səh. 222-228.
3. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci düzəliş” həll olunmamış problem kimi // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2011, №3, səh. 188-193.
4. Position of the USA in building Baku – Tbilisi – Ceyhan main oil export pipeline // Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2011, №11, с.153-157.
5. ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycanın yeri, iki dövlət arasındakı qarşılıqlı maraqlar /Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər. 16 noyabr 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, səh. 156-161.
6. Azərbaycan ilə ABŞ arasında mədəni əlaqələr (2001-2008-ci illər) // Tarix və onun problemləri. Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunur. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2012, səh. 166-170.
7. Azərbaycan ilə ABŞ arasında kitabxanalararası əməkdaşlıq (2001-2008-ci illər) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2012, № 4, səh.138-142.
8. Elm-təhsil sahəsində ABŞ – Azərbaycan əməkdaşlığı // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №1, 2013, səh.119-125.

Байрамова Б.А

ОТНОШЕНИЯ США И АЗЕРБАЙДЖАНА (2001-2008гг.)

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа, посвященная одной из самых актуальных проблем внешней политики Азербайджанской Республики состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и дополнений.

В **«Введении»** обоснована актуальность проблемы и хронологическая рамка диссертационной работы. Анализируется степень изученности проблемы, источниковедческая база, методологические основы, показаны цели, обязанности и научная новизна работы, а также раскрывается практическая значимость исследовательской работы.

В первой главе, **«Политические отношения США и Азербайджанской Республики»** исследуются факторы, обуславливающие отношения между двумя странами, позиция США в направлении разрешения конфликта Нагорного Карабаха между Азербайджаном и Арменией, а также сотрудничество в военной безопасности и в борьбе против международного терроризма.

Вторая глава называется **«Сотрудничество Азербайджана и США в области экономической торговли и энергетики»**. В данной главе изучаются торгово-экономические связи Азербайджана и США, а также развитие сотрудничества в области энергетики.

В третьей главе, **«Связи между Азербайджаном и США в культурной, научно-образовательной и гуманитарной областях»** исследуется динамика развития сотрудничества двух стран в культурной, в научно-образовательной и социально-гуманитарной областях.

В **«Заключении»** было проведено обобщение по исследуемому вопросу, а также были обоснованы некоторые научные рекомендации для усовершенствования взаимоотношений между США и Азербайджанской Республикой.

Bayramova B.A

USA – AZERBAIJAN RELATIONS (2001-2008)

SUMMARY

The dissertation "USA – Azerbaijan relations (2001-2008)" is dedicated to the actual problems of the Azerbaijan Republic's foreign policy. The dissertation work consists of **"Introduction, Three Chapters, Conclusion, bibliography and appendix.**

In the **"Introduction"** has been spoken about the actually and scientific importance of the theme, determined object and problems of the research, shown chronological frames of the research. Also the scientific innovation, metodological base, and pratical significanse of the candidate thesis have been analyzed.

In first chapter, named **"USA and Azerbaijan Republic's political relations"** have been investigated factors that stipulated ties between two countries, USA position in resolution of Azerbaijan-Armenian Nagorno Karabakh conflict, as well cooperation in military safety and struggle against international terrorism.

Second chapter is called **"Azerbaijan and USA cooperation in economical trade and energy sector"**. In this chapter economical and commercial ties between Azerbaijan and USA, also development of cooperation in energy sector have been researched.

In the third chapter, **"USA and Azerbaijan relations in cultural, scientific-educational and humanitarian spheres"** have been analysed development of cooperation between these countries in cultural, scientific, educational, social and humanitarian spheres.

In the **"Conclusion"** definite scientific outcomes of the dissertation have been analyzed.

Kağız formatı 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqi 1,9
Tiraj 100

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

**БИРДЖА АФГАН кызы БАЙРАМОВА
ОТНОШЕНИЯ США И АЗЕРБАЙДЖАНА
(2001-2008 гг.)**

Специальность: 5502.01 – Общая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

БАКУ - 2015